

## Qardaşxan ƏZİZXANLI

Xəzər Universiteti  
gardashxan.eziz@gmail.com

### MÜASİR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA BÜTÖV AZƏRBAYCAN İDEYASI

**Açar sözlər:** bütöv Azərbaycan, ideya, simvol, Məmməd Araz, Söhrab Tahir, Məmməd İsmayıl

**Key words:** whole Azerbaijan, idea, symbol, Mammad Araz, Sohrab Tahir, Mammad Ismayil

**Ключевые слова:** целостный Азербайджан, идея, символ, Мамед Араз, Сохраб Тахир, Мамед Исмаил

Məlumdur ki, Azərbaycanın iki yerə parçalanması xalqımızın tale-vjndə ən faciəvi hadisə olaraq tarixə çevrilib. 1813-cü il 12 oktyabrda “preambula, 11 maddə və separat aktdan ibarət” [1, s.14] “Gülüstən mü-qaviləsi” ilə Azərbaycanın şimal torpaqlarının bir qismi, “1828-ci il fevra-lın 9-dan 10-na keçən gecə saat 24:00-da Miyanədən 3 verstlikdə yerləşən kiçik Türkmənçay kəndində” [1, s.74] bağlanmış sazişlə Azərbaycanın şimalının qalan hissəsi Rusiyanın tərkibinə daxil edildi. Cənubi Azərbaycan rəsmi əraziyə bənzər qədim dövrlərdən bu yana Azərbaycanın hissəyə bölündü. Doğrudan da bu bütövlükün ayrılması bu vətəndə yaddaşımızda ayrılıq simvoluna döndü. Bu faciə ilə poeziyamızda da Cənub həsrətinin ifadəsi formalaşmağa başladı. Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələri S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, B.Vahabzadə, M.Araz, M.İsmayıl, S.Rüstəm xanlı və digərləri, habelə M.Şəhriyar başda olmaqla, Güney kö-kənlı şairlərimiz (B.Azəroğlu, M.Gülgün, S.Tahir və b.) zaman-zaman bu taleyüklü mövzunu gah fəryad dolu, gah qoca tarixi ittiham edən şeirləri ilə gündəmdə saxladılar. Sovet dönəmindən bu günədək Cənub həsrəti və-təndaş şairlərimizin yaradıcılığında əsas mövzulardan biri oldu.

Cənub mövzusunun araşdırıcısı Vəqif Məmmədov “Azərbaycan şeirində Araz mövzusu” məqaləsində yazır: “Hətta Araz Azərbaycan poezi-yasında ayrılıq rəmzi kimi o qədər simvollaşdırılır ki, bəxtdə, taledə baş

verən digər hicran və ayrılıqlar da Arazın adı ilə bağlanır, onunla müqayisə olunur” [2, s.18]. Getdikcə Araz Azərbaycan poeziyasında, adətən, həsrət, nisgil və ayrılıq rəmzinə çevrilmişdir. Ədəbiyyatşünas Yaşar Qasımbəylinin Rəsul Rza yaradıcılığı ilə bağlı “ictimai-fəlsəfi fikir və qayələrin ifadəsində çox vaxt rəmzi-metaforik kontekstin mühüm rol oynadığı diqqəti cəlb edir” [3, s.167] fikri Cənub mövzusunda yazan şairlər üçün də keçərlidir.

Azərbaycan poeziyasında taleyi və yaradıcılığı Arazla bağlı olan M.Arazın müxtəlif illərdə yazdığı “Araz dili”, “Araz yadıma düşüb”, “Yenə Arazı gördüm”, “Araz üstə çinar gördüm”, “Arazın işıqları”, “Şəhriyar gəlmədi”, “Babək qılıncı”, “Nə bilim”, “Məmməd Araz dünyası” və s. şeirlərində başqa şairlərin yaratdıqlarından tamamilə fərqlənən Araz obrazı yaradılıb. Onun rəmzi-metaforik üslubda yazdığı şeirlərdən biri, şairin belə sovet dönəminin tam bərqərar olduğu zamanlarda dərc etdirdiyi “Duman ömrü” şeiri üsyan dolu misralarla başlayır:

*Ölüm istəyirəm. Qəfil bir ölüm.  
Bir kibrit ölümü. Barıt ölümü.  
BİR anda bir ovuc dumanı dönüm,  
İstədiyim səmtə tutum yönümü [4, s.155].*

Şairin sərbəst olmaq, azadlıq istəyi aşkardır. Amma şair, şeirin sonrakı bəndində hələ mətləbə keçmir, sanki iz azdırır: “Görüm, hər qonanda dağlar qaşına, O dağdan, o çəndən necə yazmışam?! Görüm, hər enəndə bulaq başına, Çiçəkdən, çəməndən necə yazmışam?! [4, s.155], – deyə şeirə adi, sadə bir məzmun verməyə çalışır. Guya şairin dumanı dönüm, bir duman ömrü yaşamaq istəyindən məqsədi doğma yurdunun gözəlliklərində – onun dağdaşında, bulduğunda, çəməndən çiçəyində necə yazdığını bilmək arzusundan doğur. Şeirin davamında şair, nəhayət, əsl mətləbə yaxınlaşır, “Görüm dumanlara qoşula bilmək, Ayrılıb didərgin olmaq, necədir?! İstəksiz dərədən daşına bilmək, İstəksiz dərəyə dolmaq, necədir?!” [4, s.155], – deyə bu yöndə yavaş-yavaş niyyətini açıqlayır. Şeir müəllifi “didərgin olmaq”ın necəliyini sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk illərdən etibarən azərbaycanlıların İrəvan xanlığı, Göyçə mahalı torpaqlarından sıxışdırılıb qaxılmasında görün. “İstəksiz dərəyə dolmaq” deyəndə isə müttəfiq respublika kimi zor-xoş SSRİ-nin tərkibinə qatıldığımızı demək istəyir. “Görüm bir necədir yerlərə hopub, Vətən torpağının şəhinə dönmək. Kiçik bir qayanın döşündən qopub, Böyük bir dünyanın mehinə dönmək” [4, s.155] bəndinin son misrası ilə şair dünya xalqları ilə müstəqil şəkildə, birbaşa əlaqədə olmaq arzusunu dilə gətirirdi. “Görüm, hər tutanda kəndi, şəhəri, Fatehlər bu dəmdə nə görüb axı? Nənəmin Allahu min ildən bəri

*Nənəmin yurduna nə verib axı!” [4, s.155], – deyərkən isə şair bəndin ikinci beytində dinin xalqı ətalətdə saxlamaqdan başqa bir şeyə lazım olmadığını göstərir. 6-cı bənddə şeiri daha bir asə qayəyə çatılır:*

*Eh, xoşbəxt olardım onda necə də  
Araza baş, qovub yata bilərdim.  
Davasız, tüfəngsiz bircə gecədə  
Sahili sahilə çata bilərdim [4, s.156].*

Şair “sahili sahilə çata biləcəyi” təqdirdə, onu arzusuna çatdıracaq, xalqını vüsala qovuşduracaq öz qəfil tufanından, qəfil qarından başqa adamlara da paylayacağını deyir. O bu sevinci tək yaşamayacaq və digər ayrılan millətlərin, həlqələrin yurdlarını birləşinə fərhələndəcək. Şeirin bütün mahiyyəti, əsas motivi isə bu bəndlərdə öz pik nöqtəsinə çatır:

*Bəli, duman olum, duman, – bir çəngə.  
Mənim öz yağışım,  
öz qarım olsun.  
İstədiyim yerə yükümü çəkən  
Hökmüm, ixtiyarım, qərarım olsun [4, s.156].*

M.Arazın “Oxuyun Təhri” şeiri S.C. Pişvarinin başçılıq etdiyi milli hərəkatın fəalları olan şair-aşıq Hüseyn Cavana həsr edilib. Şair onunla İstisu yaylaqlarında görüşüb, sazını, səsinə dinləyib, belə ilhamlı bir şeir ərsəyə gətirib. Şair aşığın timsalında bütün Güney Azərbaycanın azadlıq və müstəqillik harayını, sabaha inamını görmüşdü. Ədəbiyyatşünas Vurğun Əyyub şeiri təhlil edərək belə bir doğru nəticəyə gəlir: “Şair Arazdan, Təbrizdən, Şəhriyardan, Yulduzdan, Kəmpisindən, Səhildə çapırlarından söz açmaqla Cənubi Azərbaycan mövzusunda bir çox əsərlər yaratmışdır. Ümumən götürsək, şairin birbaşa bu mövzuda yazdığı şeirlərin sayı 20-dən çoxdur” [5].

Müəllif Aşıq Cavanın “dünəninin yasına” toy qurduğunu deyir. Çünki o, bu xalqın bir övladı, bu torpağın bir yetirməsi olaraq öz tarixindən, keçmişindən bilir ki, onun vətəni nə vaxtdan, şair demiş, yas içində – 1918, 1920-ci illə müqəvvinənin müttəfiqə uxdığı ölümlükünə qarşı çıxmış vətən oğulları ən çox da 1905, 1921, 1946-cı illərdə kütləvi şəkildə qətlə yetirildilər və bu oğullar içində sağ qalanlardan biri olan – Aşıq Cavanın sazında bölünən vətənin simvolu olan Təbriz ağlayır. Sonrakı bəndin ilk misrasında “dəli mizrab”ın oyatdığı rəmzi olaraq “bəxti kim” adlandırılan – parçalanmış xalqımızdır. Şeirdə imdad diləyən Həcər ana – anaların əcdadını təmsil edir, “ayaqda tüfəng, balası vurulmuş pələng, dərə ağızlı nəhəng” [4, s.269], – Azəri yurdudur. Şeir başdan-ayağa

bu cür rəmzi-metaforik deyimlər üzərində qurulub. V.Əyyub da şeirdəki həmin xüsusiyyətləri nəzərdə tutaraq yazır: “Şeir *savab kəlmələri, dəuli vasitələrdən uzaq ifadələrlə bilsə də, poetik gücü, fikri cəsin, səfərbəredici, çağırış ruhunu baxımından məntiqi, sonluğuna çatdırılmışdır!* Vətəninin azadlığı üçün insan əli ilə də, dili ilə də mübarizə aparmalı, xalqı qələbəyə səfərbəre etməlidir! *Düqumz bəndlik şairlər bəndə dey misranlar ibarət olmaqla Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” şeirinin formasında yazılmışdır. Cənub mövzusunda yazılmış şeirdə bu formanın seçilməsi də təsadüfi sayılmamalıdır. Hər misranın on bir hecadan ibarət olması, hər bəndin sonunda misranın təkrarlanması ona mübarizlik, yüyreklik tempi vermişdir”* [5].

1968-ci ildə qələmə alınmış “Arazın işıqları” şeiri də bu qəbildəndir. Poeziyada ən mürəkkəb və çoxmənalı obrazlardan olan işıq obrazını burada xalqın gələcək birliyinin rəmzi kimi verir. Qaranlıq deyəndə isə xalqın varlığını danan, onun dilini dustaq edən, iki qardaş arasında tikanlı sərhəd məfilləri çəkən İran şovinistlərini, şah istibdad quruluşunu nəzərdə tutur. Şeirdə dözümlü rəmzi olan arıq dəvə obrazı da var. Şair onu dəmir tikan qırmağı öyrənməyə çağırır. Bu isə rəmzi olaraq azadlıq mübarizəsinə çağırış idi.

*Deyirəm ki, asta yeri,  
Dəvə qardaş, asta yeri!  
Dağıdarsan nur yükünü  
yortsan ağər.  
Aclığın var? Boynunu bir çölə döndər,  
Dəmir tikan qırmaq öyrən!  
Dəmir tikan [6, s.59]*

Bu, adi bir rəmzi obraz vasitəsilə xalqın birliyi, gələcəyi uğrunda mübarizə çağırışı, sərhəd məfillərinin aradan götürülməsinə çağırış idi. Belə nümunələr ədəbi gəncliyə, böyüyən nəslin milli ruhda tərbiyəsinə təsir göstərirdi.

S.Tahir “Azad qardaşım var, onunla xoşam” [7, s.128], – deyəndə bir cənublu kimi Şimali Azərbaycanı nəzərdə tuturdu və s. M.İsmayıl “*Avqust günlərində Azərbaycanın Sabahi bu günə imtahan verir*” [8, s.24], – dedikdə 1993-cü ilin avqust ayında respublikanın cənubunda baş verən separatçılığa işarə edirdi. Bütöv Azərbaycan ideyasının qarçısı olan şair məmləkətin daha da parçalana biləcəyi təhlükəsinə qarşı soydaşlarını mübariz olmağa çağırırdı. Ədəbiyyatşünas V.Yusifli S.Tahirin və M.Arazın vətəndaşlıq lirikasını dəfələrlə təhlil obyektinə kimi götürüb. “Söhrab Tahirin də şeir və poemalarında əsas motiv Vətəndir, onun azadlıq və istiqlaliyyəti ideyasıdır” [9, s.177], – deyə V.Yusifli şairin “Daha”, “30 il-

dir” şeirlərini, daha sonra “M.Arazın tariximizlə, dünənimizlə bağlı... ha-rayı, çağırışı poeziyamızda, tarixir fəlsəfəsində... sətir həqiqətlərinə odiva-tərcümə yamaqlara acı dərs idi” [9, s.187], – deyə vətəndaş şairin “Tarixçi alimə” və “Məndən ötdü, qardaşıma daydı” şeirlərini geniş təhlil edir. Buna baxmayaraq, hər iki şairin yaradıcılığında bütöv Azərbaycan ideyasını simvollarla poetik ifadəsində söz açılmayıb.

S.Tahirin “Bir ovuc torpaq” şeiri 1978-ci ilin dekabrında– İran inqilabı ərəfəsində yazılıb və şair S.Rüstəmə müraciətlə “*Bu cür dostluq olmaz, qardaşlıq olmaz, Hər gün görməlidir qardaş qardaşı*” [7, s.388] söylədikdə, təbii ki, burada S.Rüstəmi yox, Güney Azərbaycanı ilə Quzey Azərbaycanı nəzərdə tuturdu. “Qardaş”, “qardaşlıq” burada artıq simvollaşaraq daha böyük məna kəsb edirdi. Bir-birindən ayrı olan eyni xalq isə qardaş olsalar da, qardaşlıq edə bilmirlər, daha doğrusu, elə onları bir-birindən ayıranlar buna imkan vermirlər. Ancaq birgə olsaydılar, dünya xalqları içərisində boy göstərərdilər, daha da ucalardılar. Eyni bir xalq zərənlən qonşu edildikləri üçün qonşu da ola bilmirlər. Eyni millət necə qonşu ola bilər? Şair isə yaxşı qonşu ola bilməməklərini yaxşı qardaş olmamaqları ilə izah edir. Təbii ki, burada S.Tahirin təmsalında lirik “mən” Güney Azərbaycanını təmsil edir.

124 misradan ibarət “Bir ovuc torpaq” şeiri qardaşın istəklili qardaşına həsrət, nisgil, hüzn dolu sanki bir giley, şikayət məktubudur. Şeirdə arxalı olmaq üçün qardaşın qardaşa ehtiyacı olduğu söylənilir. Şair bu ayrılığı “böyük dərddə” olaraq təsvir edir, elə bir böyük dərd ki, eşidənin gözləri dolur, bilən acı-acı başını tovlayır, “bu dərdi bilsə, dağlar aşardı”, – deyə şair ağrı içində qovrulur. Bilərəkdən böyük bir xalqın kimliyini, tarixini unudurmaq üçün onların təqvimi də, əlifbası da fərqlidir.

Söhrab Tahir “Bir ovuc torpaq” şeirini “AzərAzər” təxəllüsü ilə yazmışdı, bu ədəbi təxəllüsü ilk dəfə həmin şeirdə işlətmışdi. Bu bərədə şair özü belə yazır: “Tələbələr, gənclər arasında hələ çap olunmamışdan əlyazma, makina variantında yayılmış “Bir ovuc torpaq” şeirimə oxuyan S.Rüstəm məni çağıraraq soruşdu: “O tayda AzərAzər adlı şair tanıyırsan? Mənə şeir yazıb. Xoşuma gəldi. Əgər AzərAzəri tanıyırsansa, mənim dilimdən ona təşəkkür yaz”. Bir il sonra şeir mənim “Döyüş lövhələri” kitabımda çap olunanda, məni görüb dedi: “AzərAzər sən imişsən ki! Mən də sənə şeirinə cavab yazacağam” [7, s.9].

S.Tahirin Xosrov Ruzbehə həsr etdiyi “Onun son sözü” şeiri dan yerinə “al qan çilənir”, boylanır üfüqdən “qanlı bir səhər” kimi rəmzi təşbehləri əks etdirən misralarla başlayır. Sonra “*Yenə duyünlənir göylərin qaşu, Səf çəkər buludlar göy asimanda*”, “*...Dəməvəndin vüqarlı başu İtir boz örpəkdə...*”, “*Tehrannu üstündə qara dırnaqlı Tüstülər, dumanlar sürünür... Döşü buz bağlamış, qara dodaqlı buludlar... göydən sallanır*” [7,

s.16], – kimi rəmzi-metaforik deyimlər mənşərini gözümüz qarşısında bir az da canlandırır. Sən demə, ona görə beləymiş ki, təbiət böyük bir qəhrəmanın – Xosrov Kuzbənin ölümünə şahid olmuş. Şeirdə deyildiyi kimi:

*Böyük azadlığın astanasında  
İran bu səhər də bir qurban verir [7, s.17].*

Şair üçün Novruz bayramı “inqilab bayramı”nın rəmzi olaraq müqəddəsləşir. Şeirinin ilk bəndində yazın gəlişi “*Öyilib sulara söyüd ağacı Darayır öz yaşıl höriklərini*” [7, s.38] və s. rəmzi-metaforik misralarla tərənnüm edilir. Daha sonra şair “*Kasibin evinə bayram gəlməyir. Bayram ağaların evində məhbus*” [7, s.38], – deyər xalqı zillətdən qurtulmağa və bu qurtuluşla azadlıq və ədalət, niyyəti bayramı böyük vətəndə yaratmağa çağırır:

*Xalq hələ vuruşur, o qan udsa da,  
O ölüm görsə də, yasa batmamış.  
Köhnə il qurtarıb, başa çatsa da,  
Hələ döyüş ili başa çatmamış [7, s.39].*

S.Tahir “Qıfıl” şeirində də öz ideyasını simvolla ifadə edir. Burada isə qıfıl azadlığın qapısına vurulmuşdur. Şair öz ölkəsində qıfılların qırılmasını, öz təbirincə desək, “ölməsini” [7, s.42] arzulayır. Təbii ki, bu qıfıl qırılsa, yurdun bir hissəsi azad olsa: “*O öz qardaşıyla birləşə bilər*” [7, s.390].

S.Tahir nədən yazırsa-yazsın, o, bütöv Azərbaycan idealını unutmur, bu və ya digər şəkildə həmin ideyanı şeirində əks etdirir. Məsələn, Şimalın Göygölündən yazırsa, Cənubun Urmiyasını unutmur və əksinə, Cənubun Şah gölünü vəsf edir, bu tayı yaddan çıxarmır. Şair “Göygöl” şeirinin ilk bəndində rəmzi-metaforik misralarla şeirə başlayır: “*Salam göndəribdir mənim dilimdən Al qana boyanmış bir diyar sənə*” [7, s.59]. Bu diyarın adı çəkilməyə də, hara olduğu, əslində, məlumdur; bu, şairin bir an unutmadığı, az qala hər şeirində xatırladığı inqilablar görmüş, Təbriz mərkəzli Güney Azərbaycanımızdır. Daha sonra şair “*Gözümdə bir gilə yaş gətirmişəm Urmiya gölündən xatırdır sənə*” [7, s.59], – söylədikdə fikrimizdə yanılmadığımızı görürük.

S.Tahir adi bir təbiət lövhəsini şeirə çevirəndə də Cənub həsrəti orada öz əksini tapır.

*Ömrümə ən qanlı bir zaman düşüb,  
El ağ gün istəyib, eldə qan düşüb.*

*Sən də bir dilə gəl, de, haçan düşüb  
Qardaş həsrətindən bu qubar sənə [7, s.59].*

S.Tahirin Cənubi Azərbaycanın bir çox şəhərlərinə, dağlarına, göllərinə, bir sıra başqa yerlərə yazdığı şeirlərdə də Bütöv Azərbaycan ideyası ifadə olunub. Belələrinə “Təbrizim”, “Ərdəbil”, “Sərab”, “Avars”, “Mərənd”, “Şivli”, “Astara”, “Bakı”, “Mərdəkan”, “Şirvan”, “Quba”, “Cəbrayıl”, “Zəngilan”, “Gəncədə”, “Savalan”, “Dəlidağ”, “Ərk qalası”, “Səhəndim”, “Urmiya gölü”, “Araz” və s. şeirlərini misal göstərmək olar.

M.İsmayilov vətəndaşlıq şeirində Bütöv Azərbaycan ideyasının simvolları poetik ifadəni xüsusilə yer tutur. Şairin bu sıra şeirlərində bu tendensiya daha qabarıq görünür. Belə şeirlərdən biri də “Günah” adlanır. Əlbəttə, burada ‘biz’ bu şeirin poetik məziyyətləri barədə danışmayacağıq, yalnız qarşıya qoyduğumuz məsələni işıqlandırmağa çalışacağıq. Şeirinin ilk bəndində şair əsas fikrini demək üçün “*Bizə yurd verəndə, yuva seçəndə, Qalib arxasınca gözü allahın*” [8, s.5] kimi misralarla zəmin hazırlayır. Şair doğma yurdunun bölünməyini, xalqının birləşə bilməməyini isə daha sonrakı bənddə belə ifadə edir:

*Haçandı unudub üstəgəlməyi,  
Bölməyi, çıxmağı bacarır ancaq [8, s.5].*

Şair allaha üz tutur, ona, yaratdığı bu xalqı unutduğumu deyir, ona “xatırladır” ki, xalqımızın alınına əsrlərdir bölünmək, parçalanmaq, çıxılmaq yazılıb, “üstəgəl” bir dəfə də qisməti olmayıb. Şair sonrakı bənddə artıq əvvəl üstüörtülü dediyi fikri aşkarlayır:

*Darla bölünməkdən gəlməmişkə cana,  
Tərs kimi adın da bölünür, Vətən,  
Bölünür Azərə, bir də Baycana [8, s.5].*

Şair sonra bölünən ölkənin də yenə hissələrə bölündüyünü ağrı ilə qələmə alır: “*Ayırın Təbrizi, bölüb Göyçəni, İndi də Qarabağ haqq-hesabdadır*” [8, s.5].

Şair xalqının bu faciəvi taleyini bəlkə də hansısa ulu bəbəmin qan belədir, kimi çəkdiyimizi söyləyir. Əhəttə, bu, bir şair təminatıdır. Əgər belədirsə, onda görünür, həqiqətən də, həmin əcdadımız çox böyük yanlış yapmışdır. Sonra şair bu “siri” açmağa davam edir, – başımıza gələn faciəyə səbəb nədir? Şeirdə deyilir ki, “hər gələn nadan” bir günah işlədib, bunun ucbatından el yas içində boğulur. Əsrlər keçir, allah bu günahı bağışlamır ki, bağışlamır. Bu günah yuyulmadıqca, beləcə nəsil-dən-nəslə



**ИДЕЯ ЦЕЛОСТНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА  
В СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ**

*Резюме*

В статье рассказывается о начале формирования выражения тоски по Югу в нашей поэзии после раскалывания Азербайджана на две части по договорам 1813 года и 1828 года, этом выражении, превращающемся в один из национально-моральных факторов, порождающих наследование среди поколений, о том, что поэты-азербайджанцы М.Фатх-С.Тажир, М.Исмаил полностью держат данную тему на повестке дня. Отмечается, что тоска по Югу была одной из основных тем в творчестве наших гражданских поэтов, а река Аракс в стихотворениях наших поэтов навсегда в его с южным мотивом стала рассматриваться как символ разделения, отделяющая брата от брата.